

УДК 811.161.2'373:355

І. О. Литовченко

ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ У ВІЙСЬКОВІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Особливості синтаксичної деривації у військовій лексиці української мови.

У статті проведено комплексне дослідження формально-синтаксичних структур у назвах сучасного озброєння, амуніції, споруд. З'ясовано основні тенденції та особливості синтаксичної деривації у військовій лексиці української мови.

Ключові слова: військова лексика, термінологічне словосполучення, синтаксична деривація.

Литовченко И. А. Особенности синтаксической деривации в военной лексике украинского языка.

В статье проведено комплексное изучение формально-синтаксических структур в названиях современного вооружения, амуниции, сооружений. Проанализированы основные тенденции и особенности синтаксической деривации в военной лексике украинского языка.

Ключевые слова: военная лексика, терминологическое словосочетание, синтаксическая деривация.

Lytovchenko I. O. Features of syntactic derivation in the military vocabulary of Ukrainian language.

This article provides a comprehensive study of formal syntactic structures in the names of modern weapon, accoutrements and military installations. The main trends and characteristics of syntactic derivation in the military vocabulary of Ukrainian language were analyzed.

Key words: military vocabulary, terminological word group, syntactic derivation.

Дослідження фахової підсистеми репрезентують, що професійна лексика не обмежується однослівними номенами. У розвитку галузевих підсистем спостерігаються дві протилежні тенденції. Перша полягає у прагненні до короткості (стислості), до економії мовних засобів, що зумовлює утворення термінів-слів і термінів-скорочень. Друга пов'язується з прагненням до семантичної регулярності, тобто до відображення у структурі фахової лексики родо-видових та інших відношень, що стимулюють утворення складних слів і словосполучень. Тут доцільно виходити з уявлень про формування основних типів словосполучень у військовій лексиці у плані синтаксичної деривації, тому що в дослідженні схиляємося до витлумачення синтаксичної деривації як процесу утворення синтаксичних одиниць. Хоч, зауважимо, що мовознавці, які дотримуються цього підходу, неодностайні у своїх принципах їхнього конструювання: одні вважають, що на основі слів продукуються словосполучення, які служать будівельним матеріалом для речення [7, с. 63], на думку інших, – словосполучення є згорненим реченням [2, с. 85–99]; треті розглядають словосполучення як таке, що постає під час побудови речення внаслідок поширення слова [8, с. 126–133]. Безумовно, такі підходи є виправданими, оскільки у фаховій лексиці провідною функцією словосполучення є репрезентація розчленованої назви [7, с. 63]. Це, як зазначають дослідники фахової підсистеми, єдино можливий спосіб передачі необхідного значення відповідних спеціальних понять.

Дослідженням словосполучення, термінологічність якого певний час була предметом дискусій мовознавців, фахівців із інших галузей знань, присвятили свої праці такі вчені: Б. Головін, Р. Кобрін,

В. Даниленко, А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько, Т. Канделаки, Д. Лотте, В. Овчаренко, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк та ін.

Доцільність нашої статті зумовлена необхідністю комплексного аналізу особливостей синтаксичної деривації у військовій лексиці.

Компоненти, що входять до складу військової лексичної підсистеми, відображають певні відношення і зв'язки, які об'єктивно існують у колі названих понять та явищ, що мають різний ступінь термінологічності, можуть загалом і не бути термінами: *заряджений пістолет, колесо танка, ремінь рушниці*.

За ступенем семантичного стягнення лексем стійкі військові словосполучення поділяємо на різновиди, як-от: 1) термінологічні словосполучення, які не мають переосмислених компонентів і легко розчленовуються: *авіаційне озброєння* (1, с. 50), *автоматична гвинтівка* (1, с. 46); 2) термінологічні словосполучення з переосмисленим одним компонентом, які не мають прозорої мотивації і сприймаються тільки неподільно: *люлька гармати* (1, с. 301), *панцеровий ковпак* (1, с. 97), *тіло гармати* (1, с. 301).

З-поміж військових назв є синтаксично вільні і синтаксично стійкі поєднання. Ця класифікація досить умовна, оскільки будь-яке поєднання слів формує нові значення. Вільні словосполучення з терміном, що є в їхньому складі, не мають поняттєвої цілісності, їхня семантична структура нестійка, порядок розташування компонентів може бути довільним. Стійкі військові словосполучення характеризуються відтворюваністю компонентів і неможливістю їхньої заміни, їм властивий фіксований порядок розташування компонентів. Вони можуть замінюватися умовним позначенням або аббревіатурою. Водночас, при відмінностях у підходах до номінації одних і тих самих понять можлива синонімічна заміна компонентів синтаксично стійкого словосполучення. У сфері функціонування допускається компресія таких термінів, якщо немає потреби в актуалізації якогось із компонентів; у сфері фіксації потрібне постпозитивне розташування означальних компонентів щодо означуваних.

Динамічність характеру військової підмови пояснюється бурхливим розвитком поняттєвої сфери у зв'язку з використанням досягнень військової науки. Це дає змогу виявити соціальну зумовленість мови в її історичному розвитку. Виникнення нових військових складних найменувань відображає зміни в інвентарі, складі та властивостях предметів і явищ, пов'язаних із військовою справою, а також відповідну професійну діяльність людини та її свідомості.

Словосполучення у військовій субмові є різновидом стійких

утворень і характеризуються тим, що становлять єдине складне найменування науково-технічного поняття, мають цілісне значення, виконують номінативну функцію та є невід'ємною частиною фахової підсистеми. Як зауважує В. Даниленко, таким конструкціям легше, ніж іншим словотворчим засобам, передати належність до класифікаційного ряду, ґрунтованому на родо-видовому співвідношенні понять [3, с. 132].

Складені фахові одиниці репрезентують особливий вид словосполучень. Більшість із них семантично споріднені з вільним словосполученням у тому розумінні, що значення складених військових одиниць дорівнюють сумі значень їх частин. На відміну від вільних словосполучень, складені терміни позначають наукові та технічні поняття внаслідок прямої й безпосередньої спрямованості на поняття (предмет) й одночасно співвідносять значення складників складених термінів зі структурою і складом поняття про предмет.

Дослідження формально-синтаксичних особливостей складених конструкцій у військовій лексиці вимагає детального аналізу. Суть складених військових конструкцій полягає в тому, що для номінації нових або для перейменування вже відомих явищ військової дійсності, словосполучення, як стверджує А. Загнітко, «позначають розширений факт дійсності» [4, с. 50], конструюють нову матеріальну форму вираження, яка репрезентуючи єдине, але розчленоване поняття, не тільки відображає світ актуальних об'єктивних військових предметів і явищ, але й демонструє відношення між ними.

У сучасній військовій лексиці зафіксовано значну кількість номенів прикладкового типу. А Нелюба, який здійснив аналіз наявних в лінгвістиці поглядів на статус та місце мовних одиниць такої структури, дійшов висновку, що вони «за основними ознаками ближче знаходяться до словосполучень аніж до складних слів» [5, с. 92]. Підґрунтям для цього є те, що в сучасному мовознавстві виділяють апозитивні зв'язки між словами як різновид атрибутивних. Апозитивні відношення між іменником і прикладкою виражають смислову та граматичну рівноправність, коли обидва слова позначають один об'єкт реальної дійсності. Прикладка, що виражається теж іменником або субстантивованим словом, приєднується до головного слова паралельними з ним формами для визначення, уточнення чи пояснення; позначаючи предмет, дає йому іншу назву, тобто поєднує значення ознаки предмета з його значенням [4, с. 171]. У такий спосіб установлюються відношення пояснення між предметом і його ознакою. Це свідчить про те, що апозитивні відношення близькі до атрибутивних, але відрізняються від них засобами вираження. Наприклад, у лексико-

семантичних групах «Назви зброї» і частково «Назви амуніції» фіксуємо апозитиви на позначення назв видів озброєння та його частин, боєприпасів: *гавбиця-пушка* (1, с. 57), *капсуль-запальник* (1, с. 92), *міна-настка* (1, с. 119), *протигаз-шоломофон* (1, с. 512) і т. ін. У проілюстрованих номенах прикладки пов'язуються з підпорядковуючими словами зв'язком, побудованим на основі кореляції, тобто сполучувані компоненти належать до однієї частини мови та дублюють відмінкові форми один одного [7, с. 34].

На основі корелятивного синтаксичного зв'язку поєднані компоненти словосполучень, один з яких означає родову належність військових номенів. Так, у мікрогрупі «літаки» спостерігаємо назви, як-от: *літак-авіаносій* (1, с. 241), *літак-амфібія* (1, с. 241), *літак-безхвістка* (1, с. 241), *літак-біплан* (1, с. 241), *літак-бомбардувальник* (1, с. 241), *літак-винищувач* (1, с. 241), *літак-коригувальник* (1, с. 241); у мікрогрупі «ракети» наявні номени: *ракета-носій* (1, с. 226), *ракета-мішень* (6, с. 517), *ракета-перехоплювач* (1, с. 226), *ракета-торпеда* (1, с. 226) тощо. Значення ознаки в таких конструкціях виявляється ослаблено, відношення між компонентами встановлюються на рівні логіко-семантичного і лексичного аспектів взаємодії компонентів, переважно виявляються значення «родового» і «видового». Визначальною рисою таких конструкцій є те, що їх компоненти, відрізняючись лексично, водночас являють собою номінативну тотожність. Означуваний прикладкою іменник виступає основною, родовою назвою, а прикладка – уточнювальною, деталізувальною, видовою. Характерною ознакою прикладки є її властивість становити з іменником цілісну єдність.

У межах досліджуваної лексики виділяємо структури, які виражають відношення «загальне – часткове». Апозитивні конструкції цього розряду називають предмет, поняття, окреслюючи його в межах якоїсь множинності, (*артилерія-резерв* (1, с. 30) або індивідуалізують названий предмет, зараховуючи його до певного класу об'єктів (*винищувач-бомбардувальник* (6, с. 418), *винищувач-перехоплювач* (6, с. 418)).

Зауважимо, що процес найменування військового предмета або поняття засобом корелятивного синтаксичного зв'язку характеризується, з одного боку, точністю і повнотою, а з іншого, – стислістю: пор.: *міна-настка* – «морська чи інженерна міна, замаскована під безпечний предмет, який здатний привертати увагу (ручка, лялька тощо), і який вибухає під час користування цим предметом» (1, с. 119), *танк-амфібія* – «танк, який пересувається на суші та на воді» (1, с. 300).

У більшості галузевих підсистем основний масив становлять не терміни-слова, а номінації, до складу яких входять два і більше

компоненти. Цей факт є особливо важливим для тих фахових субмов, які почали формуватися й активно функціонувати в останні десятиліття завдяки виокремленню цілої низки нових наукових дисциплін. Стійкі словосполучення, які називають єдине поняття, є поширеними й для номінації нових понять у військовій лексиці: *військовий склад* (1, с. 49), *внутрішня варта* (1, с. 47), *гарматна бійниця* (1, с. 49). Термін-словосполучення відрізняється від однослівного терміна змістом (смысловими показниками). На відміну від однослівних назв за допомогою словосполучень утворюються більш конкретні поняття, оскільки словосполучення – це перший ступінь у конкретизації лексичних значень слів.

Словосполучення у військовій лексиці репрезентують такі самі типи, які існують і в загальноживаній мові: це словосполучення з різними видами синтаксичного підрядного зв'язку між їхніми компонентами. Підкреслимо, що в досліджуваній галузі функціонують здебільшого іменникові складені назви (за лексико-граматичною природою стрижневого слова), що пояснюється особливою роллю іменників у сфері спеціальної лексики. Для військової субмови типовими є безприймникові і приймникові синтаксичні конструкції, з-поміж яких виокремлюємо двокомпонентні й багатокомпонентні.

Продуктивних моделей творення двокомпонентних сполучень у досліджуваних групах лексики можна виділити кілька. Найбільш частотна структура «прикметник + іменник»: *гарнізонний шпиталь* (1, с. 60), *глибинна бомба* (1, с. 58), *гніздовий шанець* (1, с. 59) і т. ін. Певний прошарок з-поміж двокомпонентних сполук складають термінологічні одиниці, утворені за схемою «іменник + іменник»: *аеродром базування* (1, с. 31), *аеростат стеження* (1, с. 31), *апаратура самонаведення* (1, с. 29), *артилерія супроводу* (1, с. 30) тощо. До цієї групи зараховуємо конструкції »іменник + приймник + іменник»: *бійниця для спостережника* (1, с. 38), *запальник з детонатором* (1, с. 311), *ніша для стрілива* (1, с. 136) і т. ін.

Як свідчить досліджуваний матеріал, з-поміж військових лексем на позначення сучасної зброї, амуніції, споруд доволі багато об'ємних громіздких конструкцій, термінологічних словосполучень. Доцільність їхнього використання у професійному мовленні є питанням окремої наукової розвідки. На цьому етапі дослідження ми зупинимося на певних особливостях їхньої структури та вживання, тому що деякі з них це кальки з російської мови, наприклад: *гребінь мірникової рамки* (1, с. 60), *запальник змінного сповільнення* (1, с. 45), *індикатор колового огляду* (1, с. 87).

Двокомпонентні військові словосполучення є ґрунтом для утворення багатокомпонентних назв (три-, чотирикомпонентних та з більшою кількістю складових, що утворюються шляхом додавання до двокомпонентного ще одного компонента, який деталізує поняття), до яких належать трикомпонентні словосполучення, побудовані за принципом різних комбінацій означуваних та означальних слів [7, с. 66], зокрема: 1) поширення прикметниково-іменникового сполучення означальним словом: *авіаційний ракетний комплекс* (1, с. 26), *артилерійна межова устава* (1, с. 29), *бойова гарматна бійниця* (1, с. 38); 2) поширення іменника сполученням прикметника з іменником: *база балістичних ракет* (1, с. 32), *бліндаж вартової частини* (1, с. 36), *бомба повітряного вибуху* (1, с. 38); 3) поширення іменниково-іменникового словосполучення означальним словом: *балістичний наконечник гарматня* (1, с. 126), *бортовий комплект оборони* (1, с. 39), *допоміжний пункт керування* (1, с. 52) й т. ін.

З-поміж трикомпонентних словосполучень спостерігається значна кількість термінологічних сполук із прийменником: *вежа з коловим обертанням* (1, с. 34), *запальник із відлічувальним механізмом* (1, с. 45).

Кожен із компонентів складеної конструкції має усталену закріплену позицію у структурі термінологічного словосполучення незалежно від кількості елементів. Уважаємо за можливе в дослідженні виділяти не всі структурні моделі синтаксичної деривації у військовій лексиці, а лише найбільш уживані, тому решту багатокомпонентних словосполучень розподіляємо за моделями: а) «іменник + прикметник + іменник + іменник»: *устаткування підводного водіння танків* (1, с. 140), *хлипак аварійного скидання тиску* (1, с. 95); б) «прикметник + іменник + прикметник + іменник»: *безпілотові засоби повітряного нападу* (1, с. 35), *бойова машина реактивної артилерії* (1, с. 97), *вибуховий пристрій миттєвої дії* (6, с. 416); в) «іменник + іменник + прикметник + іменник»: *зона пуску зенітних ракет* (1, с. 84), *прилади керування торпедною стрільбою* (1, с. 196), *пункт обробки радіолокаційної інформації* (1, с. 214); г) «прикметник + прикметник + прикметник + іменник»: *всепогодний зенітний ракетний комплекс* (1, с. 99), *протитанкова самохідна артилерійська установка* (6, с. 513), *протитанковий керований реактивний снаряд* (6, с. 513).

Водночас чотирикомпонентні конструкції слів передбачають чотири повнозначні компоненти, що супроводжуються службовим словом, наприклад: *полігон для стрільби по наземних цілях* (6, с. 502), *ракета для боротьби з балістичними ракетами* (6, с. 517) і т. ін.

Невисоку продуктивність мають багатокомпонентні утворення, де означуване слово поширюється підрядною означальною конструкцією: *протигаз, що забезпечує захист від ХБР-зброї* (6, с. 512); *радіостанція, яка працює в діапазоні радіомережі бронетанкових військ* (6, с. 516); *ціль, яка переміщається з великою швидкістю* (6, с. 561) тощо.

Досліджувальний матеріал засвідчує: зі збільшенням компонентів стає слабшою сила синтаксичних стосунків між ними, що зумовлює зменшення кількості терміносполук й появи складених термінів. Військові поняття переважно номінуються терміносполученнями, з-поміж яких виявляють активність двокомпонентні та трикомпонентні структури. Сила синтаксичних стосунків між компонентами терміносполук, на відміну від складених термінів, виявляється більшою, що свідчить про тенденцію до цілеспрямованої термінологізації військової лексики. Багатокомпонентні одиниці поступаються в активності двокомпонентним й формуються переважно на їх ґрунті.

Отже, аналіз складених назв військової лексичної підсистеми засвідчив, що синтаксична деривація – один із досить продуктивних шляхів поповнення ядра української військової лексики. Побудова аналітичних номенів здійснюється здебільшого в напрямку створення багатоланкових словотвірних термінологічних парадигм унаслідок послідовної, поетапної конкретизації вихідного терміна з родовим значенням означальних компонентів у функції видових класифікаторів.

Література

1. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К. : Наукова думка, 1995. – 384 с.
2. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического анализа / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во ДНУ, 2001. – 662 с.
5. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови (системний вимір) : [монографія] / А. Нелюба. – Харків : Вид-во ХНУ, 2014. – 184 с.
6. Російсько-українсько-англійський військовий словник : близько 20000 слів / [уклад. : В. Я. Карачун, І. А. Черненко, С. М. Чиж та ін.]. – К. : Техніка, 2001. – 750 с.
7. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Шищенко П. Л. Словосочетание в аспекте деривации / П. Л. Шищенко // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст : [сб. науч. трудов]. – Пермь : Изд-во ПГУ, 1986. – С. 126–134.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2015 р.